

Олег БОЖКО

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, ЗНАЧЕННЯ

Розвиток військової справи з найдавніших часів до наших днів, тобто усього, пов'язаного з військовою теорією і практикою, будівництвом, вишколом та діяльністю збройних сил у мирний і воєнний час, а також з підготовкою захисту населення на випадок війни, – це все є об'єктом військової історії.

За предметом дослідження й за своїм змістом військова історія належить до всесвітньої історії й водночас безпосередньо пов'язана з військовою наукою, для якої є базою розвитку. Своєю чергою військова історія спирається на поняття й категорії військової науки, використовує її методики. Незаперечно, що військова історія має міждисциплінарний характер. Відповідно військовий історик повинен бути фахівцем як з історичних наук, так і мати щонайменше вищу військову освіту, яку звичайно дають військові академії та академії генерального штабу¹.

За новітніх часів Україна не мала ні власних збройних сил, ні академії. Науковці – фахівці з історії України здебільшого не були пов'язані з військовою службою і військовою наукою, військовики з оперативної-тактичної і стратегічної підготовкою після багаторічної служби в Радянській армії історію України звичайно не опрацьовували, і тим більше фахово. Офіційна наука (а іншої в УРСР не існувало) військовим минулим України займалася лише в межах політичної історії, без застосування

спеціальних методик і широких узагальнень.

Військова історія – це комплексна наука. Складовими частинами її виступають історія воєн, історія військового будівництва (інакше – історія родів військ), історія воєнного мистецтва. Найрозробленіші з-поміж допоміжних військово-історичних дисциплін – військова історіографія та військово-історичне джерелознавство.

Завданням військово-історичної науки є вивчення й узагальнення історичного і, певною мірою, сучасного бойового досвіду й досвіду будівництва збройних сил.

Застосовне значення науки історії загалом, а в нашому разі – військово-історичної науки полягає в тому, щоб допомогти пояснити явища й процеси сучасності з урахуванням їхніх глибинних, прихованих у минулому причин, виявити під новими формами сталі тенденції. М. Драгоманов зазначав, що «для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія»². Військово-історична наука ще ближча до загальних життєвих проблем. Насамперед без неї неможливе вироблення і своєчасне коригування військової доктрини держави, основу якої мають становити корінні, історично стійкі національно-державні цілі.

Вивчення всесвітньої військової історії, класичних зразків воєнного мистецтва мають першорядне значення в підготовці командних кадрів

найвищої ланки, передусім з метою розвитку в них оперативного-тактичного мислення й формування навичок організації операції (бою). Щодо цього досвід військового минулого України являє практичний інтерес в основному стосовно останніх десятиріч, на які припадає машинний період війни на її території (з кінця 1920 – початку 1930-х рр.).

Не менше значення має врахування військово-історичного досвіду в плануванні війни як сукупності специфічних сфер діяльності, зокрема боротьби невійськовими засобами в інтересах збройних сил. Адже такі засоби (психологічні, пропагандистські, дипломатичні, економічні тощо) значно глибше закорінені в минулому, не так динамічно змінюються, як суто військово-технічні засоби ведення війни.

Наукові військово-історичні розробки можуть і повинні безпосередньо використовуватися в морально-психологічній підготовці особового складу збройних сил і військово-патріотичному вихованні допризовної і призовної молоді, здійсненні відповідного ідеологічного впливу на все населення країни.

Військова історія належить до найважливіших складників державної (державницької) ідеології³.

Військова історія українського народу ніколи не була досліджена в більш-менш повному обсязі. Немає жодної узагальнювальної праці про його збройні сили і війни – ані наукової, ані популярної. Нині не існує й самої української військово-історичної науки як сформованої цілості, вона перебуває на стадії кволого відродження. Донедавна за умов ущербної державності й відсутності українських збройних сил неможливо було готувати фахівців зі всебічною історичною і військовою освітою – зі знанням усього комплексу історичних дисциплін, а також стратегії, оперативного мистецтва, так-

тики, управління військами, оперативного, бойового, спеціального й тилового забезпечення бойових дій, військового будівництва, навчання і виховання особового складу, військової економіки і тилу, військової техніки, озброєння, інших складників військової науки.

Армія – гарант і доконечний атрибут незалежної держави, тому імперська пропаганда, всіляко сприяючи утвердженню тези про бездержавність українського народу, відбирала в нього високі здобутки не тільки в економіці, культурі, політиці, а й у військовій справі, привласнювала імена видатних синів України. Якщо для повернення культурної, духовної спадщини України, вицлювання її з російського контексту зроблено вже чимало, то військова спадщина нових і новітніх часів з цього погляду і досі цілком занедбана.

Тим часом потуга армії Російської імперії і Радянської армії великою мірою спиралася на людські, матеріальні, інтелектуальні сили українського народу, однак усі досягнення в цій дуже важливій сфері людської діяльності цілком і повністю узурпувала Росія. Україна тривалий час була позбавлена армії, військових архівів і бібліотек, військових видавництв і періодичних видань, військово-історичних науково-дослідних закладів⁴. За радянських часів зокрема цілковитого зрощення зазнала українська військова термінологія, питомі, традиційні українські терміни були заборонені.

Російська військово-історична наука не розглядала проблем української військової науки. Дослідники зверталися до української тематики лише вряда-годи. Добір матеріалу і його тлумачення підпорядковувалися їхнім власним концепціям і практичним завданням, на які великий вплив мав імперіалістичний, експансіоністський, великодержавницький характер російської дер-

жави й армії. Це стосується і російської радянської історіографії⁵.

У 1920-х рр. в УСРР розпочалося становлення військово-історичної науки, що спиралася на апарат Української військової округи й командування Збройних Сил України та Криму. Всі зусилля були зосереджені на періоді революції і громадянської війни. Щоправда, це почасти пояснюється заборонаю досліджувати історію збройних сил Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського й Директорії УНР, а також браком джерел, адже відповідні архіви зберігалися поза УСРР.

У той час видано чимало полкових і дивізійних історій, спогадів і документів, кваліфіковано опрацьовано низку військово-теоретичних питань⁶. Однак уже на початку 1930-х рр. припинилося, за незначними винятками, дослідження історії українських радянських частин і з'єднань, відомості з історії громадянської війни подавалися лише в загальних працях, до того ж однобічно й обмежено. Досі немає повноцінних історій навіть Українського фронту 1919 р. і Народного комісаріату з військових справ УСРР.

З-поміж праць, написаних і виданих в Україні у повоєнні роки, характер військово-історичного дослідження мають історії військових округів⁷, статті й монографії В. Петрова, О. Шусь, А. Буравченкова⁸, нечисленні публікації з історії військових училищ⁹ та деякі інші.

Суто військово-історичними є розділи, присвячені військовому будівництву та бойовим діям у тритомних колективних монографіях з історії громадянської і Великої Вітчизняної воєн¹⁰, проте їх писали переважно московські автори.

Чималий військово-історичний матеріал нагромаджено в працях з цивільної історії та історії Компартії України¹¹, однак подано цей матеріал здебільшого описово, а при аналі-

зі й узагальненнях автори не послуговуються методами й категоріями військової науки. Це стосується навіть таких кваліфікованих досліджень, як історія Червоного козацтва І. Дубинського й Г. Шевчука, історія радянського повстансько-партизанського руху 1918 – 1920 рр. П. Балкового, а також численних праць українських авторів з історії Великої Вітчизняної війни, зокрема партизанського руху¹². Ці публікації аж ніяк не могли компенсувати брак спеціальних військово-історичних досліджень, які від початку 1970-х рр. припинилися в Україні майже повністю.

Тим часом у середовищі української еміграції на Заході військово-історична наука переживала в міжвоєнний період бурхливе становлення. В українському таємному університеті у Львові діяв семінар української воєнної історії професора І. Кривецького, у Варшаві працювало Воєнно-історичне товариство, існували деякі інші дослідні інституції. У Львові в 1929 – 1939 рр. виходив місячник „Літопис Червоної Калини”, присвячений переважно військовій історії 1914 – 1921 рр. Видавалися також спеціалізовані часописи й збірники – „Табор”, „За державність” тощо. Було зроблено першу й наразі єдину, не в усьому бездоганну спробу узагальнити військову історію українського народу – видано „Історію українського війська. (Від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)” (Львів, 1936). Оpubліковано також збірки документів, безліч спогадів, наукових розвідок, історій окремих військових формувань¹³.

Після Другої світової війни активність українських військово-історичних студій на еміграції значно знизилася, незважаючи на розширення тематики й кола дослідників за рахунок ветеранів ОУН–УПА й дивізії СС „Галичина”. Деякий час у Торонто діяв Воєнно-історичний

інститут під керівництвом генерала М. Садовського, побачила світ низка ґрунтовних праць¹⁴. Проте, як і в Україні, у діаспорі протягом останніх десятиріч не було істориків, за винятком Л. Шанковського, що спеціалізувалися б у воєнній історії.

Напередодні й одразу після здобуття Україною незалежності дещо поживилася робота, пов'язана з висвітленням військового минулого українського народу. На короткий час поновилося видання „Літопису Червоної Калини”, вийшло кілька чисел часопису Національної гвардії України „Сурма”, засновано журнал Збройних Сил України „Військо України” (щоправда, на військово-історичні публікації в цих виданнях відводилося чи відводиться лише частина їхнього обсягу). Перевидано чимало праць українських зарубіжних військових істориків¹⁵, а також тричі – згадану вже „Історію українського війська”. Почало працювати Воєнне видавництво України „Варта”¹⁶.

Що ж до фахової військово-історичної періодики, то певна система її почала формуватися тільки останніми роками. Так, Інститут історії України НАНУ з 1997 р. досить регулярно видає збірник наукових статей „Сторінки воєнної історії України”; Військовий гуманітарний інститут Національної академії оборони України випускає фахове серійне видання „Збірник наукових праць”; Центральний музей Збройних Сил України в 2000 р. започаткував випуск піврічника „Військово історичний альманах”. А цього року вийшов перший номер журналу „Воєнна історія”, заснованого Українським інститутом воєнної історії. Цілком очевидно, що якогось помітного впливу на стан військово-історичних досліджень ці видання справити не встигли.

Елементи військової історії України включено до планів гуманітарної

підготовки солдатів і офіцерів Збройних Сил, розпочалося викладання її – хоч повноцінно й не забезпечене науково та методично – у військових інститутах. Вища атестаційна комісія України запровадила спеціальність „Військова історія”; відповідні спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук діють у Національному університеті „Львівська політехніка” та у Військовому гуманітарному інституті Національної академії оборони України.

Наприкінці 1990-х і на початку 2000-х рр. опубліковано низку оригінальних досліджень, захищено чимало кандидатських і кілька докторських дисертацій, які загалом відповідають спеціальним вимогам військово-історичної науки. Проте більшість з них присвячена різним аспектам військового будівництва, військово-політичним питанням та історіографії. Основні розділи військової історії, що становлять саму її суть – історія воєн, а надто воєнного мистецтва – практично не розробляються.

З'явилося також багато наукових і популярних праць – у формі книжок, брошур, журнальних статей, які хоч і присвячені подіям воєнних часів, однак виконані за методиками цивільної історії і по суті є воєнно-політичними.

З усього цього випливає висновок: попри те, що в Україні нині істотно зросла кількість дослідників, які більш-менш успішно займаються історією військової справи, власної військово-історичної науки вона все ще не має.

Не існує жодної профільної науково-дослідної інституції. Створений у середині 2001 р. Український інститут воєнної історії діє на громадських засадах і навіть його організатори усвідомлюють, що він „не зможе вирішити всього надскладно-

го комплексу проблем, що стоять перед воєнною історією¹⁷.

Центральний музей Збройних Сил України, заснований у 1995 р., з огляду на свою музейну специфіку й призначення радше відображає стан науки, ніж істотно розвиває її. Видання на його базі „Військово-історичного альманаху” – це, очевидно, максимально можливий його внесок в активізацію наукових студій.

Спеціалізований військовий архів, нещодавно створений у системі Міністерства оборони України, за складом документів мало може прижитися військовим історикам¹⁸.

А найголовніше – для того, щоб сформувався наукова школа, потрібні роки й десятиріччя. Дотепер військово-історичні дослідження в Україні здійснюються, власне, на підвалинах російської традиції військово-історичної науки, дуже відмінної від європейської традиції. Так, лише в російській і радянській теорії воєнного мистецтва виділяється розділ оперативного мистецтва. В бібліотеках України немає європейських військово-історичних праць (за винятком децид польських), зате вони, як і книгарні, переповнені старими й новітніми російськими виданнями. Щобільше, сучасні українські історики в масі своїй не володіють іноземними мовами.

За такого стану військово-історичних досліджень першочерговими завданнями є вироблення сучасної концепції української військової й опрацювання фактичного матеріалу в основних ділянках військово-історичної науки: історії воєн та історії воєнного мистецтва.

В основу концепції військової історії України слід покласти ідею безперервності (вічності) „української збройної сили, що не переставала діяти, незважаючи на ту чи іншу політичну історію українського народу”¹⁹. На сьогодні існує лише одна

наукова схема української військової історії (її виклав О. Шпилінський у статті „Армія в перспективі історії нації”²⁰). І спирається вона саме на цю ідею. Л. Шанковський наголошує: „Схема Шпилінського відобрає в українській воєнно-історичній науці ту саму роль, що схема проф. Грушевського для вивчення історії Східної Європи”²¹. Однак вона не була реалізована у повновартісних наукових працях. Єдина спроба узагальнення військового минулого України – „Історія українського війська” (1936) – має великі хронологічні прогалини (насамперед ХІХ ст.), а крім того, – і сюжетно-проблемні (історія воєн, воєнного мистецтва, військово-теоретичної думки тощо).

Існування армії (збройних сил) і держави взаємозалежні: без армії немає держави, без держави – армії. Український варіант впродовж більшої частини свого історичного буття мав власну державу, тією чи іншою мірою залежну або суверенну, а також збройні сили, які становили органічну частину цієї держави і відповідно забезпечували тверду, самостійну політику або ж кров’ю розплачувалися за васалітет країни, слабкість і запроданство політиків.

У порівняно короткі (середина ХV – середина ХVІІ ст., кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) періоди повної відсутності державності українці служили в чужих арміях – як на території України, так і поза нею. Але навіть будь-який бездержавний (переддержавний) період позначений жорстокою збройною боротьбою, – як за повернення втраченої влади, так і за утворення нових, власних державних структур. Таким чином, українці ніколи не поривали з військовою справою. Власне, військова творчість українців і є об’єктом військової історії України; сюди належать усі без винятку війни і армії на території України, незалежно від національного характеру їх.

Предметом військової історії України є закономірності й особливості розвитку війни і армії на території України, а також військова діяльність українців за межами України. Дослідження цього являє собою головне завдання військової історії України. Крім того, як відзначав С. Петлюра, „спеціальна галузь воєнно-історичних дослідів... мусить включити в себе взагалі історію України з військового погляду”²².

Доконечна потреба вивчення всіх проявів війни й військової діяльності в межах України зумовлена спадкоємністю, тяглістю, органічним переданням традицій, способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури від етносу до етносу, адже, незважаючи на міграції, у минулому не зафіксовано жодного факту цілковитого зміни етносів на території України²³. За своєю природою військова справа ніколи не відзначалася національною замкнутістю²⁴. Національні риси військової справи українців формувалися під впливом військових традицій як попередників (сарматів, скіфів, кімерійців), так і сусідів, іноді з прямим перебранням елементів озброєння, спорядження, тактики тощо.

Фізико-географічний чинник у домашинний період війни (щонайменше до другої половини ХІХ ст., до виникнення мережі залізниць, щонайбільше – до кінця 1920 – початку 1930-х рр., до появи механізованих військ і транспортної авіації) був сталим, ледь не константою. Він мав визначальний вплив на формування комунікацій, оборонних (насамперед фортифікаційних) систем, тривалість кампаній тощо – зрештою, на вибір плану дій і способів боротьби. Військовики мусять зважати на такі об’єктивні дані, як площа країни, чисельність люду, природні ресурси, гідрологічні умови, специфіка ґрунтів, рослинний покрив, підсоння, насиченість міс-

цевості природними і штучними перешкодами, розвиненість транспортної мережі.

Вплив елементів географічного середовища на воєнні дії змінювався з часом. Характер цих змін суперечливий. Зокрема розвиток техніки зменшує залежність бойових дій від фізико-географічних умов, натомість потребує всебічнішого й глибшого врахування природних умов (підвищена точність топографічних карт, відомості про магнітні, гравітаційні, акустичні поля, температура, тиск тощо)²⁵. Послідовне простеження такого впливу на військово справу в Україні полегшить і, можливо, змінить розуміння вибору плану дій, способів боротьби в деякі найскладніші періоди історії України²⁶.

Глобальне, політико-стратегічне значення в українській історії мають проблема моря і проблема степу²⁷, що теж треба брати під увагу у військово-історичних студіях.

Іншим завданням є виокремлення української військової спадщини з литовсько-польського й російського контексту. Чимале місце у новостворюваній військовій історії України займуть також витяги з відповідних розділів історії Візантії, Австрії, Туреччини, Румунії, Угорщини, деяких інших країн. Очевидно, основна увага дослідників зосереджуватиметься на встановленні частин, у яких переважали українці, з’ясуванні, де і як вони воювали, як риси української національної вдачі й трибу життя відбивалися у військових теоріях і практиці тощо.

Окрім ідеї вічності, безперервності української військової історії, наука про військово минуле України – так само, як і будь-якої іншої країни – повинна спиратися ще на деякі положення загального, методологічного значення. До загальнофілософських засад об’єктивності, системності, діалектичності тощо слід конче додати принцип патріотизму.

Військова історія завжди глибоко національна, як і національна військова доктрина. Усі події і явища треба розглядати, узагальнюючи й оцінювати з національних позицій, з погляду відповідності їх інтересам українського народу й української держави. Такий підхід дасть змогу, зокрема, вичленувати ряд повстань, походів, конфліктів з контексту польської і російської історіографії й кваліфікувати їх як українсько-російські чи українсько-польські війни.

До загальних проблем, пов'язаних з військовою історією, належать також відношення війни й політики (внутрішньої і зовнішньої), українського суспільства й українських збройних сил, української армії і української держави, світового і національного досвіду в українському воєнному мистецтві, виявлення відмітних рис української національної військової психології та ідеології (військово-теоретичної думки).

До наскрізних, однак специфічно українських, проблем військової історії залічуємо взаємини українського суспільства і збройних сил чужих держав, що панували на українських етнічних землях, згадані вже політико-географічні проблеми моря і степу, деякі інші. Найважчим, на наш погляд, буде осмислення того, що від середини XIV до кінця XX ст. українці не виграли жодної війни. Цю проблему не просто не розглядали – її навіть не фіксували в такій формі й у такому хронологічному обсязі ні науковці, ні публіцисти. Якщо її військово-політичний аспект принаймні частково оприявнюється в дослідженнях окремих періодів української минувшини, то військово-технічний і психологічний, а також політико-виховний – на сьогодні найголовніший – абсолютно не заторкнутий.

Проблемою лишається й періодизація військової історії України.

Як загальна теза приймається те, що розвиток військової справи має свої, певною мірою відмінні від загальноісторичного процесу закономірності, вузлові, етапні моменти. Тому й періодизація розвитку військової справи почасти не збігається із загальноісторичною періодизацією.

Однак на практиці це положення може бути застосоване або до всесвітньої військової історії, або до загальної історії видів збройних сил чи загалом національних збройних сил, що існували безперервно протягом цілих історичних епох (середньовіччя, нова і новітня історія), тобто до військової історії Франції, Англії, Росії та деяких інших країн.

Тим часом в історії українських збройних сил вузловими стають не етапи еволюції зброї (озброєння), не способи комплектування (епохи найманих, масових та інших армій), не етапи розвитку стратегії й тактики, а моменти появи і зникнення національної державності. Національна держава є визначальним чинником становлення й розвитку національних збройних сил, з другого боку – національні збройні сили є неодмінною умовою постання й збереження національної державності. З будівництва армії розпочинається будівництво держави, знищення армії вирішально спричинюється до зруйнування держави.

Етапи української державності здебільшого збігаються зі змінами історичних епох. Початки киево-руської державності сягають початків середньовіччя (IV ст.), зникнення її припадає на початки пізнього феодалізму (середина XIV ст.). Існування української козацької державності накладається загалом на перший період нової історії (1648 – 1780-ті рр.). Українські національні держави 1917 – 1921 рр. виникли на початку новітнього етапу всесвітньої історії. Через такий збіг є сенс означати етапи розвитку української

військової справи не етапами української державності, а етапами всесвітньої історії.

Це має суто методичне, дидактичне значення: українську військовою історію буде простіше вести до контексту всесвітньої військової історії.

ПРИМІТКИ

¹ Жилин П. А. История военная // Советская военная энциклопедия. – Москва, 1977. – Т. 3. – С. 627 – 630; Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28). – С. 67 – 68, 71.

² Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1. – С. 428.

³ Див. зокрема: Петлюра С. В. Лист до генерал-хорунжого Миколи Удовиченка // Петлюра С. В. Статті. – К., 1993. – С. 22; Він же. „Табір”: (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) // Там само. – С. 288 – 291, 294, 296 – 300.

⁴ Короткочасну діяльність єдиного за часів Російської імперії військово-історичного осередку на теренах України – Київського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства слід розглядати радше в річніх російській традиції з огляду на склад членів, ідеологічні засади, напрям і тематику робіт відділу й змісту його журналу „Военно-исторический вестник” (К., 1909 – 1914). Див.: Климова К. Перший військово-історичний часопис в Україні // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2. – С. 138 – 150; Покахчик змісту „Военно-исторического вестника” (1909 – 1914) // Там само. – С. 151 – 158.

⁵ Див. докладніше: Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії: Російська воєнна історіографія і українська воєнна історія // Український історик. – 1971. – Ч. 1 – 2. – С. 58 – 69.

⁶ Сорок четвертая Киевская дивизия: История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918 – 1920 гг. – К., 1923; История 131-й Тарашанской бригады. – Житомир, 1925; Короткий історичний нарис української кінної школи ім. т. Буленого. – [Б.м.], 1925; История 130-го стрелкового Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. –

Житомир, 1928; История 131-го стрелкового Тарашанского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. – Житомир, 1928; История 45-й Вольнской Краснознаменной стрелковой дивизии. – К., 1929. – Т. 1: Боевой период; Крупенский, Пактер. Друга Червонокозача: 1920 – 1930: Нариси з історії 2-ї (17-ї) Чернігівської Червоного козацтва, імені Комуністичної партії Німеччини кавалерійської дивізії. – Харків; Одеса, 1930; Сьомий Чернігівський червоного козацтва кавалерійський полк. – Чернівці, 1930; Школа червоних старшин ім. ВУЦВК: Збірка до 10-річчя школи червоних старшин ім. ВУЦВК: 1920 – 1930. – Х., 1931 та інші.

⁷ Дозорные западных рубежей: Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного пограничного округа / Козлов В. А., Куроленко И. А. и др. – К., 1972; Одесский Краснознаменный. – 2-е изд., исп. и доп. – Кишинев, 1985 (праця підготовлена в Україні); Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919 – 1988. – 3-е изд., испр. и доп. – К., 1989.

⁸ Петров В. І. З історії боротьби трудящих України проти буржуазно-націоналістичної Директорії і інтервенції Антанти (листопад 1918 – травень 1919 р.) // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К., 1973; Шуть О. І. Создание и деятельность Харьковского военного округа в 1919 г. // Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны. – К., 1986; Вона ж. О некоторых вопросах военного строительства на Украине в 1919 г.: (На примере деятельности Киевского военного округа) // Украина в 1917 – 1921 гг.: Некоторые проблемы истории: Сб. науч. трудов. – К., 1991; Буравченков А. А. В ногу с революцией: Демократическое офицерство в Великой Октябрьской социалистической революции. – К., 1988.

⁹ Голованов Н. Я. Житомирское Краснознаменное имени Ленинского комсомола: История Житомирского высшего командного Краснознаменного училища радиоэлектроники противовоздушной обороны имени Ленинского комсомола. – Москва, 1977; Сумское высшее артиллерийское командное дважды Краснознаменное училище имени М. В. Фрунзе. 1918 – 1988: Краткий исторический очерк. – Сумы, 1988.

¹⁰ Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.: В 3-х т. – К., 1967 – 1968;

Українська ССР в Великій Отчественной війні Советського Союзу 1941–1945 гг.: В 3 т. – 2-е изд. – К., 1975.

¹¹ Наприклад: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977 – 1979, численні „Нариси історії” обласних партійних організацій УРСР тощо.

¹² Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво: Історичний нарис. – К., 1961; Балковий П. М. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 – 1920 рр. – К., 1966; Коваль В. С. Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні. – К., 1970; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944. – К., 1985; Курас П. Ф., Кентий А. В. Штаб непокоренных: (Український штаб партизанського руху в роки Великої Отчественной войны). – К., 1988 тощо.

¹³ Див., наприклад: Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: В 2 кн. – Львів, 1921 – 1922; Монкевич Б. Чорні Запорожці: Зимовий похід і остання кампанія Чорних Запорожців. – Львів, 1929; Доценко О. Зимовий похід (6 грудня 1919 – 6 травня 1920). – Варшава, 1932; Українсько-московська війна 1920 року в документах. – Ч. 1: Оперативні документи штабу Армії УНР. – Варшава, 1933; Крезуб А. [Думін О.]. Нарис історії українсько-польської війни 1918 – 1920. – Львів, 1933; Золоті Ворота: Історія Січових Стрільців 1917 – 1919. – Львів, 1937.

¹⁴ Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу у 1919 р. – Мюнхен, 1946; Мазепа І. Україна в огні в бурі революцій 1917 – 1921. – [Б. м.], 1950; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954; Він же. Третя залізна дивізія: рік 1919. – Нью-Йорк, 1971; Він же. Третя залізна дивізія: роки 1920 – 1924. – Нью-Йорк, 1982; Мірчук П. Українсько-московська війна (1917 – 1919). – Торонто, 1957; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958; За волю України: Історичний збірник УСС. 1914 – 64. – Нью-Йорк, 1967; Корпус Січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 – 1967. – Чикаго, 1969; Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. 1919 – 1920. – Нью-

Йорк, 1974; Кальба Н. „Нахтігаль”: (Курінь ДУН). – Денвер, 1984; Буртик І. Тернистий шлях Другої дивізії УНА: Створення УНК і Другої дивізії УНА. – Нью-Йорк; Кліфтон, 1994.

¹⁵ Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942 – 1952. – Львів, 1991; Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993; Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995; Ріпешкний С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995; Доценко О. Зимовий похід (6 грудня 1919 – 6 травня 1920). – К., 2001; Шанковський Л. Українська галицька армія. – Львів, 2001 та інші.

¹⁶ Попередником його можна вважати видавництво „На варті” (Харків – Київ, 1930 – 1938), що випускало українською мовою спеціальну й популярну літературу з військової справи. Серед іншого видало український переклад класичної праці К. Клаузевіца „Про війну” (К., 1936).

¹⁷ Литвин С. „Наш журнал – пролом у глухій стіні байдужості до воєнно-історичної науки” // Воєнна історія. – 2002. – № 1. – С. 15.

¹⁸ Про долю наших військових архівів див.: Лозенко Л. Українські військові архіви: Відібрана спадщина // Памятки України. – 1994. – Ч. 4 – 6. – С. 109 – 115; Оглоблин О. Про архів Чорноморської флоти // Там само. – С. 116 – 119.

¹⁹ Шанковський Л. Джерела військознавства // Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 264.

²⁰ За державність. – 1930. – Зб. 2.

²¹ Шанковський Л. Джерела військознавства. – С. 264.

²² Петлюра С. В. „Табор”. – С. 300.

²³ Див.: Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 7.

²⁴ Див., наприклад: Бехайм В. Енциклопедія зброї / Пер. с нем. – Спб., 1995. – С. 6.

²⁵ Див. докладніше: Еволюція воєнного мистецтва: етапи, тенденції, принципи. – М., 1987. – С. 18 – 19.

²⁶ Див. докладніше: Петлюра С. В. „Табор”. – С. 280 – 282.

²⁷ Див. докладніше: Петлюра С. В. Статті. – С. 281; Грушевський М. С. Степ і море в історії України // Сохань П. В., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 296 – 313.